

քաղիոյ Հայկազանց ազգասիրական եռանդը մեծ է, ինչպէս որ յայտնի է թէ Աղաւնոյս մէջ ուրիշ աշէն հրասարակում թղթեւն, և թէ թաղեռն սրբազան Առաջնորդին վկայութեան: Վայելուէ եկեղեցի մը շինած էին արդէն 1855-ին. 1856-ին դպրատուն մըն ալ շինեցին, և ասոնց ծախքերուն մեծ մասը հոգացին վերոյիշեալ երկու բարեպաշտ անձինքը:

Սուրապայա քաղաքին բնակիչներն են վանականներն ու կալուածի տէրեր: Մէջերնին անուանիներն են Պ. Ղազար Յովնանեան և Պ. Մանուկ Յորդանանեան՝ ազնիւ և ազգասէր անձը:

Զպարայի կամ Ճափարայի բնակիչներն են Էրեւ եղբարք՝ որդիք Սուրբասայ. ասոնց մէջ անուանի է Աղա Մարգար, որ մեծամեծ կալուածներու տէր է:

Ճաւա կղզւոյն ուրիշ քաղաքացի հայ բնակիչներէն ունանք կալուածի տէր են և ունանք կալուածներու վերակացու. ասոնք դեռ ոչ եկեղեցի ունին, ոչ փահնայ և ոչ դպրատուն:

ՀԱՅԲ ԲՆԱԿԵԱՂԻ Ե ԶՆԳԻԱՍՏԱՆ.

	Տունք.	Արք.	Կանայք.
Կաղիար, մայրաքաղաք.....	113	402	277
Չանաքար, քաղաք Գաղղիացւոց (յոր անկանին փոխատեայքն է քաղաքաց Անգղիացւոց).....	1	4	2
Զիշրա.....	6	6	6
Սեյրարազ կամ Սեյրապա.....	5	14	9
Դաշա կամ Տաշրա.....	24	55	39
Մադրաս կամ Մատրաս.....	20	51	45
Բուժրայի կամ Գոմպայ.....	17	24	23
Սիւկիպոր.....	8	29	26
Բարսիա կամ Գարսիա, մայրաքաղաք տէրութեան Հոյանաւացւոց է Հնդկիս.....	7	19	20
Սուրբայի կամ Սուրապայա.....	5	11	11
Զրիթոն.....	4	6	10
Թգալ.....			
Բանեմուս.....	2	13	6
Զպարա կամ Ճափարա.....			
Ընդ ամենայն.....	212	634	476

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՅԻՅ 1859 ՏԱՐԻՈՅ

(Շարայարարիւն և զերչ.)

Խոսակաւն պատերազմը՝ որ այնչափ փառաբերութեամբ սկսեւ էր, անակնկալ կերպով մը վերջացաւ՝ առանց Խոսակիոյ ազատութեան խնդիրը որոշելու. զինուոց պատերազմը դադարեցաւ, զէր առ ժամանակ մի, բայց բանազնացութեանց կռիւն երկարելու վրայ է:

Երկու դաշնակից տէրութիւնները, այսինքն Գաղղիացիք և Մարտենիացիք, յաղթութենէ յաղթութիւն քայլով՝ Մոնթեպելլոյ, Փալեսթո, Մարինեան, Մաներա ու Սուրբիքինոյ բոլորած տեղերուն անունները անմահացուցին պատմութեան մէջ, մանաւանդ Մաներա ու Սուրբիքինոյ: Առաջինին քովը՝ միայն Աստրիացւոց կողմէն 15 հազարի չափ մարդ ընկաւ, 30 հազար միլիարդացւոց, 7 հազար ալ զերի բռնուեցաւ: Գաղղիացւոց Մար. Մանոն զօրապետը ասոր համար բռնուեցաւ. Մարաշիստ Գաղղիոյ և Կոմս Մաներայի: Այն պատերազմէն վերջը Աստրիացիք ելան Միլանէն, և Նափոլէոն Կայսրն ու Վիկտոր Էմանուէլ բազաւորը յունիսի 8-ին մասն այն նոյակապ քաղաքը: — Սուրբիքինոյի ճակատամարտը տեղի ալ տակաւի էր. 16 ժամ քչեց՝ աստիկ փոքրիկի ժամանակ: Աստրիացիք 270 հազար հոգի էին. ասոնցմէ 70 հազար մարդ կորսուեցաւ, որը մեռած, որը վիրաւորած, որն ալ անչայտ եղած: Գաղղիացիք 750 միայն սպայ կորսնցուցին, Մարտենիացիք զրեք 6 հազար հոգի: Աստրիոյ կայսրը պատերազմին տեղէն ետ դարձած ժամանակը լացաւ, և Նափոլէոն կարող էր այնուհետեւ մինչեւ Վենետիկ երբալ մտնել: — Բայց մինչդեռ Գաղղիացիք ցամաքէն առաջ կերբային դէպ ի Միքիոյ գետը, և ծովէն Վենետիկը առնելու կրօնապաշտային, յուլիսի 8-ին երկու կայսրք զինադադարում և սպա հաշտութիւն ըրին Վիլլաֆրանքայի քաղաքին մէջ: Այն հաշտութեամբ Լոմպարտիան մնաց Մարտենիոյ քաղաքին, Վենետիկը գաւառը դարձեալ Աստրիոյ, և Խոսակիոյ միւս տէրութիւնները դաշնակցութիւն մը պիտի ձեռնանէ՝ Իերմանական դաշնակցութեան նման:

Այս հաշտութեան վրայ հարկաւ Իտալացիք գոն չեղան, ու բոլոր Եւրոպա զարմացաւ. վասն զի Խոսակաւն պատե-

րազմը իւր նպատակին չհասածի պէս էր: Քաղաքը կոմսը նրաժարեցաւ. ոտտիկանութենէն. Քոսթանա, Մոտենա, և Փարմա յայտարարութիւն ըրին որ այսուհետեւ իրենց դաշտերը չեն ընդունիր, և Ռոմանիա նահանգը ինքզինքը ազատ նրաժարակեց պապին իշխանութենէն, և սորա ամեն ալ ուզեցին որ Մարտենիոյ քաղաքին նպատակ ձանջուին: Քաղաքը յաղտեց անոնց պատգամաւորներուն թէ այս բանիս համար պէտք է միւս զխաւոր տէրութեանց հաւանութիւնն ընդունի. վասն զի զիտէր որ Աստրիան ասոր հակառակ է, և Նափոլէոն Աստրիոյ իրաւունք կուգէ տալ: Միանգամայն ինքը Վիլլաֆրանքայի դաշնակցութեանը ձեռք դրած չլինելով՝ ուզեց որ Եւրոպական տէրութեանց ժողով մը որոշուին այս խնդիրները: Աստրիան չէր կամենար որ ժողով լինի, իսկ Նափոլէոն Աստրիոյ կամացը դէմ գործ չտեսնելու մտքով հաւանեցաւ որ այն պատերազմին մէջ զանազալ տէրութիւնները միայն ղեապանաժողով մը ընեն Զուիցերիի Յուրիք քաղաքին մէջ. բայց այն ղեապանաժողովն ալ Վիլլաֆրանքայի դաշնակցութեան հաստատեց, և բուն խնդիրը մնաց Եւրոպական ընդհանուր ղեապանաժողովի՝ որ պիտի լինի (կրեին) յունուար ամսոյն մէջ: Այն ժողովոյն մէջ Անգղիան Վիլլաֆրանքայի դաշնակցութեան դէմ պիտի կենայ կրսն, և Խոսակիոյ ինքնագլուխ ազատութիւնը պիտի ուզէ, այնպէս որ Խոսակիոյ բերակղզւոյն հիւսիսային կողմը զօրաւոր և անկախ քաղաքութիւն մը հաստատուի, և պապին տէրութեանը մէջ արմատական բարեկարգութիւններ լինին, այսինքն պապին ձեռքէն ժամանակաւոր իշխանութիւնն առնուի: Այս խորհրդին հակառակ կցուցքնէն իրենք զիրենք Աստրիան ու Գաղղիան. բայց տեսնեք թէ ղեապանաժողովոյն մէջ ինչ պիտի որոշուի, թեպէտ և ղեապանաժողովին բացառիւն անգամ այս օրերս տարակուսանքի տակ ձգուեցաւ:

Բայց հարցնողները կան թէ ղեապանաժողովը պիտի կարողանայ արդեօք խոսակաւն խնդիրը լուծել: Ճատը կրսն թէ ոչ, և Անգղիոյ օրագիրները յայտնապէս խորհուրդ կուտան Իտալացւոց որ ղեապանաժողովին վրայ ամենեւին յոյս

չունենան, այլ իրենց գեներով միայն որոշեն իրենց խնդիրը :

— Տաճկաստանի մեջ յայտնուած դաւակցութեանը վրայ եւրոպական լրագիրները շատ բաներ խօսեցան, բայց Օսմանեան տերութեան պաշտօնական քննութիւններէն եւ ըրած յայտարարութիւններէն տեսնուեցաւ որ այն դաւակցութեան նշանակութիւնը այնչափ մեծ բան չէ եղեր : Թագաւորը ներողամտութեամբ վարուեցաւ նոյն իսկ դաւաճանից գլխաւորներուն հետ, որ չորս հոգի էին, եւ գլխաւարտութեան պատիժէն արձրկեց զանոնք : Սեպտեմբերի 17 (5) օրը որոշած են եղեր դաւակցներն որ ոտք ելլեն, բայց անկեց երեք օր առաջ տերութիւնն իմացաւ, ու արիւնձեղութեան վտանգէն ազատեց մայրաքաղաքն ու դրսի երկիրները :

— Սպանիոյ տերութիւնը պատերազմ հրատարակեց Մարոքի տերութեան դէմ (որ տաճկերէն Մերաքէշ կըսուի), այս պատճառաւ որ Մարոքները հատուած հատուած կը արձրկէին շատ անգամ Տեւրա քաղաքին քովն ու ոչ

սակաւ առաջակութիւններ կրնէին : Թեպետ եւ այս պատերազմը մեծ ազդեցութիւն մը պիտի չունենար եւրոպայի քաղաքական վիճակին վրայ, բայց որովհետեւ Գաղղիան Սպանիոյ կուսակցութիւն կրնէ, եւ Անգղիան Մարոքի, այս պատերազմէն ալ արժանի կերեւնայ մեծ մտադրութեան քաղաքագիտաց :

— Ամենէն աւելի նշանաւոր եւ զարմանալի, միանգամայն եւ անաւոր անսարան մի է 1859 տարւոյն վերջերն եղած զրեք համաշխարհական պատրաստութիւնը անգլիս պատերազմի : Անգղիան այնպիսի մեծամեծ սպառազինութիւններ կրնէ որ ուրիշ ատեն եւ ոչ խուած են : Նոյնպէս զէնք եւ զօրք պատրաստելու հետ են Գաղղիա, Աստորիա, Բրուսիա եւ Գերմանական դաշնակցութիւնը : Երէ Փարիզու դեպքանաժողովը բացուի, եւ աշխարհիս խաղաղութիւնը հաստատէ, աստուածային Նախախնամութեան մեծամեծ պարգևներէն մէկը համարելի է առ ազգս մարդկան :

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Լ Ո Ւ Ր Ք.

Անցեալ 1859 տարին Ռուսաց ազգին ներքին զարգացան պատմութեանը մեջ՝ Խրիմու պատերազմին 1856, 57 եւ 58 տարիներուն պէս նշանաւոր է : Կառավարութեան մեջ շատ կարեւոր օրենսդրութիւններ եւ ընկերական կենաց մեջ շատ լաւութիւններ, կամ սկսան անցեալ տարի կամ առաջ տարուեցան : Անք այս տեղ այն անցքերը միայն յիշեմք, որք կամ ընդհանուր նշանակութիւն մի ունին, կամ Ռուսաստանի աւելի հարաւային զաւառներուն կվերաբերին :

— Բովանդակ Ռուսաստանի գլխաւոր գործը՝ եւ այժմեան Կայսեր թագաւորութեան մեծ փառքը, այսինքն 20 միլիոն ստորկաց ազատաշնորհութիւնը՝ գլուխ ելլելու վրայ է : Ազնուականաց նահանգական ժողովներէն մէկ քանին, որ Կայսերական հրամանաւ ստորկաց վիճակը լաւցրնելու խրնդրոյն վրայ պիտի խորհին, իրենց աշխատութիւնները վերջացուցին, եւ այս գործին համար սահմանուած գլխաւոր ժողովոյն առաջարկեցին. այն ժողովոյն հետ երկու վերազնական ատեններ հաստատուած են որ նահանգական առաջարկութիւնները քնեն, եւ ստորկաց ազատութեանը համար ընդհանուր սահմանադրութիւն մը յօրինեն :

Յիբաի նշանաւոր գործ. վասն զի մինչդեռ Ռուսաց տերութեան մեջ այս երեսնի փոփոխութիւնը կլինէր, ստորին զասու ժողովրդեան մեջ արեւելոյն անխոր պակսի սկսաւ, եւ ուրախալին այն է որ այս արեւելոյն քաղաքի ժողովրդեան յօժարութեամբ առաջ կերբայ, եւ ոչ ուրիշ որ եւ իցի ստիպեցուցիչ պատճառով : Սոցա սկիզբը Անաստասի Գոմիոյ նահանգին մեջ եղաւ, ուր *ժուժկալութեան եղբայրութիւն* անունով ընկերակցութիւն մը հաստատուեցաւ՝ սուրբ Աստուածածնայ պաշտպանութեանը նուիրուած : Նոյն կարգադրութիւնը Վիլնայի նահանգին մեջ տարածուեցաւ, յետոյ նաեւ Ռուսաստանի զանազան մասերը, այնպէս որ այժմ ժուժկալութեան ընկերութիւնները օրէ օր շատնալու վրայ են : Գիւղականները ամէն տեղ ինքնակամ կժողովին, խօսք կը դնեն գինի չիմելու, եւ ով որ խօսքին վրայ չըկենայ՝ տուգանքի տակ կիյնայ :

— Տերութիւնը կըրդորէ ամենայն քաղաքաց բնակիչներն որ օրիորդաց համար զվրդներ բանան. եւ արդէն շատ զաւառական եւ նահանգական քաղաքներու մեջ օրիորդաց վարժարաններ հաստատուած են, կամ հասարակութեան ծախքովը հաստատուելու վրայ են :

— Տարւոյս օրենսդրական եւ կառավարական կարգադրութեանը մեջ գլխաւորները սոքա են :

Խրիմու աղի առուտուրը ծաղկեցրնելու համար՝ կառավարութիւնը մասնաւոր անձանց բոլի կուտայ Խրիմու մեջ եղած արքունական լճերէն աղ հանել, միայն այս պայմանով որ աղը Խրիմէն դուրս հանելու ժամանակ՝ փոխեն 1 քովիկ արծաթ տերութեան վճարին :

Կերքի քաղաքապետը՝ այս կարգադրութեամբ տեղւոյն աղի առուտուրը ծաղկեցնելու մտքով, Ռուսաց հիւպատոսներէն խնդրեց որ տեղեկութիւն տան իրեն քէ Տրապիզոն, Սինոպ եւ Փոքր Ասիոյ ուրիշ ծովագրեայ տեղերը, որ Խրիմու մօտիկ են, որքափ աղ կձախտի, եւ որ տեղէն կառնուի : Նոցա տուած պատասխանէն կերքի որ Խրիմու աղը շատ կձախտի Տաճկաստանի մեջ, ուր այժմ աղին մեծ մասը Յունաստանէն եւ Իտալիայէն կերբայ. վասն զի յայտնի է որ հին ժամանակը եւս այն տեղերը, որպէս եւ բոլոր հարաւային Ռուսաստան, Խրիմէն կերբայ աղը :

— Երկաթէ ճանապարհներուն համար եղած գլխաւոր օրենսդրութիւնները յառաջագոյն քննելու համար առանձին ժողով հաստատուեցաւ : Այս ժողովոյն նախագահը հաստատողը Կայսերն է. իսկ ժողովականներուն կարգն են Արքունի Հասից Ոստիկանը եւ ճանապարհաց գլխաւոր Հրամանատարը. միւս անդամները Կայսեր կորոշէ :

— Ամուր գետին քովի երկիրը 1858 րոպին Ռուսաստանի հետ միացաւ՝ Չինաց հետ եղած դաշնադրութեան ուժով. իսկ անցեալ տարի բոլորովին Ռուսաց իշխանութեան տակը մտաւ, եւ Կայսերական հրամանագրին համեմատ՝ առանձին Կառավարութիւն հաստատուեցաւ այն տեղը, որով եւ Արեւելեան ծովուն նաւագնացութեան եւ վաճառականութեանը ընդարձակ ճանապարհ բացուեցաւ :

— Փերսպոլիկ գլխաւոր մանկավարժոցը ⁽¹⁾ փակուեցաւ, ուր ուսուցիչներն եւ վարժապետներ կպատրաստուէին. անոր տեղը համալսարաններուն մեջ մանկավարժութեան արուեստին վրայ դաստաւարութիւն ընելու համար առանձին դասեր հաստատուեցան, ուր իրենց ուսումն աւարտող երիտասարդները կերբան մանկավարժութիւն սովորելու :

(1) Ռուսերէն педагогический институтъ.